
Reformáció a XVI. századi Lengyelországban: sikertörténet vagy kudarc?

A jelen ismertetésünkben bemutatandó tanulmány a *Reformation & Renaissance Review* 2015 áprilisi számában jelent meg. Szerzője, *Jacek Wijaczka* lengyel történész, a toruńi Nicolaus Copernicus Egyetem tanára, az intézmény Németország és a német nyelvű országok (és egykori német tartományok, territoriális egységek) történelmével foglalkozó tanszékének oktatója. Wijaczka szakterülete a kora újkori egyetemes és európai történelem, azon belül is elsősorban a XVI–XVIII. századi Német-római Császárság, valamint a Német Lovagrend és Poroszország története. Kutatási területe kiterjed a középkori lengyelországi zsidóság és a kora újkori boszorkányüldözések és perek vizsgálatára. Kutatói és oktatói tevékenységén belül központi helyet foglal el a kora újkori dinasztikus kapcsolatok és külpolitika, habilitációs előadásában az V. Károly uralkodása alatti német–lengyel kapcsolatrendszer alakulását és változását elemezte.

A reformáció a XVI. századi Lengyelországban: sikertörténet vagy kudarc? címet viselő tanulmány arra a meglehetősen összetett és az elmúlt évszázadok során a lengyel történetírásban gyakorta felbukkanó kérdésre próbált választ – vagy helyesebben: lehetséges magyarázatokat – találni, hogy milyen konkrét események és mögöttük meghúzódó folyamatok vezettek a XVI. század közepéig még meglehetősen gyorsan terjedő reformációs irányzatok fokozatos visszaszorulásához, majd a XVII. század első felében bekövetkezett teljes marginalizálódásukhoz és de facto bukásukhoz. A szerző leginkább arra volt kíváncsi, hogy a lengyelországi reformáció a felszínen megnyilvánuló vallási ellentétek mellett milyen mértékben és milyen formában rendelődött alá a kora újkori lengyel államszervezet sajátosságait is leképező hatalmi csoportok politikai és gazdasági érdekeinek. A bevezető és az összegző részt nem számítva, négy szerkezeti egységre tagolódik a tanulmány. A reformáció lutheri irányzatának lengyel földön való megjelenésétől a protestantizmus visszaszorításában jelentékeny szerepet játszó III. (Vasa) Zsigmond (1587–1632) regnálásáig ismerteti az eseményeket.

Wijaczka legfőbb célja az volt, hogy kísérletet tegyen annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a XVI. század lengyel uralkodói miért nem használták ki a reformáció kínálta lehetőséget az uralkodói hatalom centralizálására, az államszervezet és a társadalom modernizálására, amelynek előfeltétele lehetett volna egy nemzeti egyház vagy egy államegyház létrehozása (a skandináv királyságok vagy az anglikán egyház mintájára). Ugyanakkor legalább ennyire fontosnak tartotta, hogy a lengyel nemességnek a reformációval kapcsolatos magatartását és az egyéni, valamint csoportérdekeiknek leginkább megfelelő politikai stratégiákat is feltérképezze. Ez minden szempontból indokolt, hiszen a XVI. századi lengyel történelem az egyik legjobb példája annak, hogy a kora újkori nemesség (a mágnások és a köznemesség egyaránt) jelentős része felsorakozott a reformáció ügye mellett, főleg ha e döntésnek a társadalmi és a gazdasági, sőt adott esetben a politikai dimenziói is kedvezőek voltak számára. A katolicizmushoz hűségesek, illetve a rekatolizációt választó egykori protestáns nemesek döntésének hátterében pedig az esetek jelentős részében nem kizárólag, sőt néha egyáltalán nem az egyén hitbéli meggyőződése, pláne nem dogmatikai kérdések álltak.

A bevezetésben Wijaczka rövid historiográfiai áttekintést ad a lengyel reformáció periodizációjával és a különböző protestáns irányzatok megjelenésével és elterjedésével foglalkozó korábbi történeti kutatások ismertetése kapcsán. Átfogó, modern szintézis hiányában a szerző is szükségesnek érezte a különböző szakirodalmi munkákban előforduló periodizációs változatok megemléztetését. Az általa hivatkozott szerzők a reformációs mozgalom kezdetére, konkrét időtartamára és tényleges végére vonatkozóan is eltérő periodizációt alkalmaztak. A téma egyik modern kutatójának számító *Aleksander Brückner* szerint a reformáció Lengyelországban a XVI. század közepén kezdődött és 1573-ig, a Varsói Konföderáció megkötéséig tartott.¹ *Wacław Urban* 1974-es tanulmányában ugyanakkor azt állította, hogy az országban tulajdonképpen két reformáció is volt. Az első, a városok német polgárságának reformációja az 1520-as években, amely a lutheri irányzatot követte és főleg Krakkóban, Poznańban és a porosz területeken volt jelentős. A „második reformáció” a lengyel nemesség nemzeti és területiális, főleg a kálvinizmushoz kapcsolódó reformációja volt a XVI. század közepén. Egy másik történész, *Janusz Tazbir* 1993-ban megjelent munkájában úgy vélte, hogy lengyel területeken a reformációs hatás az 1518 és 1548 közötti években csak egyfajta „titkos” protestantizmust jelentett. Nézete szerint az I. (Öreg) Zsigmond (Zygmunt Stary)

---

1 A lengyel rendek által 1573-ban létrehozott konföderáció a rendi előjogok védelme érdekében igyekezett egyeztetni a nemességet, ezért vallási kérdésekben a kölcsönös türelem álláspontjára helyezkedett. Ám bizonyos konkrét problémákat nem szabályozott, „joghézagokat” teremtve ezáltal.

1548-as halála és a Varsói Konföderáció által 1573-ban törvénybe iktatott vallásszabadság közötti időszak a nagy küzdelem kora volt Lengyelországban, amelyben a reformáció arisztokrata hívei haroltak a katolikus egyház ellen. Ebből a küzdelemből az előbbi került ki vesztesen és így a Varsói Konföderáció elfogadása is már a reformáció hanyatlását jelentette. Tazbir szerint az 1595-ös, Toruń-ban tartott protestáns zsinat gyakorlatilag véget vetett a „nemzeti reformáció” minden reményének. A tanulmány további részében a szerző is Tazbir periodizációs sémáját tekinti kiindulási alapnak.

A tanulmány első részében Wijaczka a lengyelországi reformáció kezdeti időszakával és a lengyel nemesség „antiklerikalizmusával” foglalkozik. A XVI. század első évtizedeinek egyik jellegzetessége, hogy miközben a nemesség – a mágnások és a köznemesség (szlachta) egyaránt – egy jelentős része politikai okokból az egyházi befolyás visszaszorítását és a lengyel főpapság hatalmának megnyirbálását szorgalmazta és gyakran tevőlegesen is hozzájárult, I. Zsigmond király uralkodása alatt a protestáns irányzatok a meglehetősen heterogén társadalmi struktúrában belül csak bizonyos csoportok körében terjedtek el az 1540-es évek végéig. A lutheranizmus így például a városok döntően német nyelvű polgársága körében kezdett hódítani. I. Zsigmondot a korabeli források szinte egyöntetűen buzgó katolikusként írták le, aki minden szempontból lojális volt az egyházzal, és magához a pápasághoz is. A nemesek az ő uralkodása alatt tehát joggal tarthattak attól, hogy áttérésükkel politikai és társadalmi pozícióikat, vagyonukat vagy akár az életüket is kockáztatnák.

A reformációs mozgalommal szimpatizálók leginkább a leendő II. Zsigmondba vetették reményüket, aki 1544-től a litván területeket kormányozta, és udvarában olyan prédikátorok tevékenykedtek, akik beszédeikben rendre az egyházi visszásságokat bírálták. A protestantizmus hívei és a katolikusok egyaránt azt gondolták, hogy trónra lépését követően a reformációs mozgalmat fogja támogatni. A század közepéig ugyanakkor a lengyel nemesség egyházellenes magatartásának szinte kizárólag politikai és pénzügyi okai voltak, vallási motivációja szinte alig. Legtöbbjüket a hitbéli kérdések voltaképpen egyáltalán nem érdekelték. A nemesség ebben az időszakban főleg jogi eszközökkel próbálta korlátozni a klérus befolyását. Az 1505-ös radomi országgyűlésen (szejm) azt próbálták törvénybe iktatni, hogy bűncselekményt elkövető egyházi személyek felett is világi bíróságok ítéelkezzenek. 1510-ben sikerült betiltaniuk, hogy végrendeleti úton az egyházra hagyományozzanak földbirtokokat. Egy évvel később az egyházi bíróságok rendszerének eltörlését akarták kieszközölni, valamint azt, hogy az egyházi birtokok jövedelmeinek egy részét csoportosítsák át a honvédelem feladataira. 1538-ban a nagy-lengyelországi (Wielkopolska) szlachta titkos konföderációba tömörülve ugyancsak

ez utóbbi célt próbálta elérni. Az 1534-es srodai tanácskozáson összegyűlt nemesek például azt is sérelmezték, hogy a klérus beleavatkozik a lengyel nyelvű nyomtatványok és könyvek publikálásába. Az egyházzal szembeni nemesi kritikák egyik visszatérő motívuma volt a királyságon belüli pápai befolyás kiszolgáltatásának vádja. Az 1558-as országgyűlés folyamán a követek azt kérték, hogy a püspököket fosszák meg attól a joguktól, hogy részt vegyenek az uralkodó megválasztásában. A reformációs mozgalom ténylegesen a XVI. század közepére nyerte el néhány befolyásos és politikailag aktív köznemes támogatását, akiknek jelentős része német egyetemeken tanult. A protestáns tábor először az 1550-es piotrkóvi szejmbe küldte el követeit, akik egy nemzeti egyházi tanács összehívását és vallási ügyekben az arisztokrácia feletti egyházi joghatóság eltörlését követelték.

A tanulmány második részében Wijaczka a Jagelló-dinasztia utolsó uralkodójának, II. Zsigmond Ágostnak a reformációs mozgalomhoz kötődő rendkívül ambivalens viszonyát elemzi. 1548-as trónra lépése előtt a protestantizmus iránt türelemmel és talán szimpátiával is viseltető király uralkodásának évtizedeiben kiszélesedett a reformáció társadalmi bázisa Lengyelországban, miközben ő maga fokozatosan szembekerült országá proteštáns nemességével. A reformációhoz egyre nagyobb számban csatlakozó köznemeseknek szükségük lett volna az uralkodó támogatásának elnyerésére, hogy ténylegesen ellensúlyozhassák a katolikus klérus hatalmi pozícióit (főleg a szejm két kamarájában, a képviselőházban és a szenátusban). A nemesség többsége viszont, élükön jórészt proteštáns vallásúakkal, konfliktusba került II. Zsigmond Ágosttal, ami oda vezetett, hogy a király változtatott korábbi politikáján és a katolikus egyház támogatása mellett kötelezte el magát. A konfliktus közvetlen kiváltó oka a király házassága volt Barbara Radziwiłł-lel, Troki vajdájának özvegyével. A nemesség politikailag befolyásos többsége nem akarta elfogadni a király rangon aluli házasságát a szeretőjével, miközben a katolikus főpapság a kezdeti ellenérzését feladva, támogatásával igyekezett megszerezni az uralkodó jóindulatát. III. Pál pápa nunciusa útján rábírta a püspököket, hogy ismerjék el Barbarát királynéjuknak. A király házasságának ügye komoly politikai következményekkel járt. A nemesség iránt táplált ellenszenvé és gyanakvása még évekig megmaradt. Poznań proteštáns várnagyát, Andrzej Górkát például azzal vádolta meg, hogy trónfosztásra készül és összejátszik az anyakirályné Bona Sforzával és Brandenburgi Albert porosz herceggel (II. Zsigmond Ágostra mindvégig jellemző volt egy már-már patológikus üldözési mánia).

A házasság kérdésében szolidaritást vállaló katolikus klérus jutalma viszont nem maradt el: 1550 decemberében egy vallási témájú rendeletet

bocsájtott ki, melyben a katolikus egység megőrzésének szükségességére hivatkozva eretneknek és a társadalmi béke megszegőinek bélyegezték a más felekezethez tartozókat (disszidentek) és megfosztották őket birtokaiktól és rangjuktól. A királyi udvarból menesztették Przasnyszi Wawrzyniec és Koźmini Jan prédikátorokat, ráadásul az uralkodó arra is ígéretet tett, hogy megtiltja a protestánsok hivatalviselését és a rájuk vonatkozó ítéleteket a jövőben a királyi starosták fogják végrehajtani.²

A tanulmány harmadik része a lengyelországi reformáció „aranykorával” foglalkozik, melyet a szerző nagyjából az 1550-es évek közepétől a Varsói Konföderáció 1573-as létrehozásáig terjedő időszakra datál. II. Zsigmond Ágost magatartása felerősítette a katolikus klérus ellenreformációs törekvését, melyet legjobban az 1551-ben Gnieznoban tartott egyházkerületi zsinat protestánsokkal szembeni rendelkezései jelképeztek (protestáns művek betiltása, egyházi birtokok protestánsok számára történő bérbeadásának tiltása, inkvizítorok kinevezése). Ezekkel az intézkedésekkel azonban már a katolikus nemesség egy részének a rosszallását is kiváltották, akik a szabad vallásgyakorlást alapvető és elidegeníthetetlen joguknak tekintették. Voltak, akik egy püspökök által irányított zsarnoki rendszer (tyrannis) kiépülésétől tartottak (pl. Mikołaj Lutomirski várnagy). 1552-től kezdett kibontakozni egyfajta nemesi szolidaritás a katolikus főpapság ellenében. Az 1552-es koronázó szejm alatt a királyság megreformálására törekvő „végrehajtó mozgalom” vezetői, élükön Rafał Leszczyński-vel, igyekeztek megnyerni a király támogatását a klérus ellen. Az 1555-ös piotrkóvi országgyűlésen a „reformáció bajnokának” is nevezett Leszczyński bemutatta az augsburgi konfesszió cikkelyeinek lengyel nyelvű változatát és sikerült a protestánsok számára kedvező határozatokat elfogadtatnia. A lengyel protestánsok legfőbb célja egy nemzeti egyházi zsinat megszervezése volt. Elhatározták, hogy a leendő zsinatra döntőbíráknak külföldi uralkodókat, hitvitázó szónokoknak pedig Kálvint, Melanchton és Jan Łaski-t fogják meghívni. Hármójuk közül végül csak *Łaski* ment el Lengyelországba. Ugyan a nagy tekintélynek örvendő reformátor személyesen is találkozott a királlyal, Zsigmond Ágost támogatását nem tudta megnyerni a reformáció ügyének. Bár *Lasci* 1560-ban bekövetkezett halála nagy veszteség volt a protestánsok számára, az 1562–63-as országgyűlésen sikerült elérniük, hogy a nemesség feletti egyházi joghatóságot gyakorlatilag megszüntessék. A reformációs mozgalom ezt követően mégis meggyengült. Legbefolyásosabb arisztokrata támogatói közül sokan ezekben az években hunytak el (pl. Marcin Zborowski,

---

2 A szláv nyelvekben eredetileg előljárót jelentett. Az orosz területeken főként egy adott közösség vénjét, idős vezetőjét értették alatta (pl. a faluközösséget). A késő középkori és kora újkori Lengyelországban különböző királyi tisztviselőket vagy királyi javakat birtokló nemeseket jelentett.

Achacy Cema/Czema, Mikołaj 'Czarny' Radziwiłł), továbbá számos második generációs protestáns nemes visszatért a katolicizmushoz. A lengyel protestánsok között 1562-ben egy komolyabb szakadás következett be (reformátusok és lengyel testvérek/antitrinitáriusok), melyet a katolikus klérus igyekezett kihasználni. Az 1565-ös piotrkóvi országgyűlésen a püspökök és a pápai nuncius egy hétszáz ezer zloty-s kölcsön ígérete fejében rábírta az uralkodót a tridenti zsinat (1545–1563) határozatainak elfogadására.

Habár az 1560-as éveket egy erőteljes rekatolizációs hullám jellemezte, a protestantizmus hívei nem adták fel a küzdelmet. Az 1569-es lublini szejm idején Zsigmond Ágost kijelentette, hogy a következő diéta alkalmával szeretne foglalkozni a vallási kérdésekkel is. Ezt többen úgy értelmezték, hogy a király ismét nyitottabbá vált a reformációs mozgalom felé. Kis-Lengyelország református egyháza megegyezést sürgetett a különböző protestáns irányzatok között: 1570 májusában a protestáns képviselők Sandomierz-ben megállapodást kötöttek. A király a következő szejm alkalmával mégsem vetette fel a vallási kérdések megtárgyalását. A protestáns nemesek még ezt követően is megragadtak minden kínálkozó alkalmat, hogy az uralkodót megnyerjék a reformáció ügyének. Amikor II. Zsigmond Ágost a feleségétől, Habsburg Katalintól való elválását fontolgatta, azt remélték, hogy VIII. Henrik angol király lépéseit fogja követni. Egy nemzeti egyház létrehozásában reménykedtek. Ám végül nem ez történt. *Stanisław Cynarski*, Zsigmond Ágost modern bibliográfusa, 1988-ban kiadott munkájában úgy vélte, hogy a lengyel monarcha nem volt abban a helyzetben, mint VIII. Henrik, mivel egy ilyen döntéssel könnyen polgárháborús helyzetbe sodorhatta volna az államszövetséget. Wijaczka ugyanakkor nem tartja tényekkel alátámaszthatónak ezt a hipotézist. Szerinte sokkal inkább arról lehet szó, hogy a király azért is tartott ki a felesége és közvetve a katolicizmus mellett, mivel arra törekedett, hogy elnyerje V. Pius pápa támogatását ahhoz a törekvéséhez, hogy megszerezze az anyja, Bona Sforza királyné örökségét és visszanyerje az ún. nápolyi pénzt (*sumy neapolitańskie*).³ Bár végül ezt nem sikerült megszereznie, folyamatos taktikázása a katolikus és a protestáns tábor között egyértelműen hozzájárult a katolicizmus végleges győzelméhez és konszolidációjához Lengyelországban.

A lengyelországi reformáció hanyatlásának okait vizsgáló részben a szerző arra az álláspontra helyezkedik, hogy a reformáció bukásáért az 1573-as Varsoói Konföderáció intézkedéseinek alkalmatlansága is felelőssé tehető. Szám-

---

3 Nápolyi pénz vagy nápolyi összeg. A lengyel királyné, Bona Sforza által 1557-ben a spanyol uralkodó, II. Fülöp számára biztosított kölcsön. Az összeget soha nem fizették vissza, ami Lengyelország 1795-ös harmadik felosztásáig viták tárgyát képezte a két királyság között.

talan jogi probléma megoldatlan maradt a szabályozatlanság és a pontatlanság miatt. Wijaczka szerint az ellenreformáció győzelméhez az is kedvező feltételeket teremtett, hogy a protestánsok az 1562-es szakadást követően képtelenek voltak az együttműködésre. A teológusok és prédikátorok képzését lehetővé tevő protestáns egyetem hiánya is komoly hátrányt jelentett. A tárgyalt időszakban ráadásul már a reformáció társadalmi bázisa sem bővült igazán. A lengyel etnikumú városi polgárok, a kisenemesek és a jobbágyok többsége nem vált a protestantizmus hívévé. A protestáns nemesek általában nem törekedtek jobbágyaikká áttérítésére, ráadásul nem is bántak velük különbül, mint katolikus társaik. A paraszti népesség teljes mértékben ki volt rekesztve a politikai nemzet kategóriájából. A lengyel reformáció unikális volt abból a szempontból, hogy szinte kizárólag a nemességre koncentrált, terjedését a városi polgárság körében II. Zsigmond Ágost rendeletei is fékeztek, sőt olykor egyenesen tiltották. Ráadásul a lengyel városi lakó polgárok – ellentétben a nyugat-európai polgársággal – kevésbé voltak vállalkozó szelleműek, életmódjukban és mentalitásukban is a köznemességhez álltak közel. A reformációs mozgalom szerveződése és politikai aktivizálódása pedig meglehetősen későn, az 1550-es évekre teljesedett ki, amikor már a katolikus egyház is megindította saját belső reformját. Az ellenreformáció emblematikus vezetője, Stanisław Hozjusz chełmi püspök volt.

Wijaczka összegzőként azt állapítja meg, hogy sem a Jagelló uralkodók, sem pedig a szlachta nem használta ki az alkalmat, amit a reformáció kínált az állam és a társadalom modernizálására. Az 1569-es lublini unió pedig elterelte a vallási kérdésektől a nemességet, amely ekkortól már az ukrán területek hódításában és „kolonizációjában” keresett lehetőségeket. *Teodor Wierzbowski* 1895-ben tett megállapításával egyetértve a szerző is úgy véli, hogy a lengyel nemesség többsége a reformációra úgy tekintett, mint a klérus elleni harc egyik hatékony eszközére. Adófizetésre akarták késztetni őket és függetlenedni kívántak az egyházi joghatóságtól. Amikor ezeket a célokat részben vagy egészében elérték, a reformációs mozgalom de facto felesleges eszközzé vált számukra. Az ellenreformáció és a jezsuiták támogatójának tekinthető III. (Vasa) Zsigmond trónra lépésével pedig a lengyelországi reformáció végérvényesen és visszavonhatatlanul elbukott.

Jacek Wijaczka: The Reformation in sixteenth-century Poland: a success story or a failure? (Reformáció a 16. századi Lengyelországban: sikertörténet vagy kudarc?) *Reformation & Renaissance Review*, Vol. 17. No. 1, April, 2015. 9-26.

Hendrik Dávid